

NYA AVHANDLINGAR

Sofie Strandén: *"I eld, i blod, i frost, i svält": Möten med veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande om krig*. Åbo Akademi, Åbo 2010. 427 s. English summary.
<http://www.doria.fi/handle/10024/66195>.

Sofie Strandéns avhandling utgår från finlandssvenska krigsveteraners, lottors och sjuksköterskors självupplevda berättelser om kriget. Hon har material från tio intervjupersoner av vardera könet. Tillkomsten av projektet är intressant: en undersökning om förhållandet till Fänrik Ståls sägner utlöste ett "spontant" berättande av egna krigsminnen, vilket inspirerade till avhandlingens inriktning. Ämnesvalet utgår alltså från ett berättande som hon konfronterades med, mer grundat i intervjupersonernas erfarenheter och berättarrepereroar än i forskningssamhällets utgångspunkter.

Avhandlingen är uppplagd med fyra delar: en kortare introduktion, del II med rubriken Intervjun som möte redogör för intervjumaterialets tillkomst och diskuterar intervjuformens betydelse. Del III, som omfattar merparten av boken, heter Möten med kriget och här presenteras det empiriska underlaget grupperat efter vissa teman. Del IV med rubriken Mytologiserande berättande om kriget är en generaliserande diskussion.

Introduktionen presenterar avhandlingens syfte: "att studera veteraners, lottors och sjuksköterskors berättande för mig om sina erfarenheter av krig". Strandén är alltså inskriven i syftet som primär mottagare av detta berättande.

Sedan presenteras Oral History som den forsknings-tradition Strandén närmar sig i arbetet. Den inriktningens framväxt presenteras och olika karaktäristika för den hävdas: strävan efter att vara en "historia underifrån", den emancipatoriska ambitionen, relationen mellan individuellt och kollektivt minne. Hennes analytiska utgångspunkter i arbetet presenteras, dels en reflexiv analys av intervjusamspellet, dels en tematisk analys av intervjumaterialet. Detta utmynnar i formulering av några frågor: Hur ser mötet ut mellan intervjupersoner och intervjuare? Vilka aktörer förekommer i berättande

om krig? Varför upplevs det som viktigt att berätta om krig, dvs. vad har krigsberättandet för funktion? Vad ville man inte berätta om? Ser mäns och kvinnors berättande om krig lika ut? Hörs "ett annat berättande" om krig i intervjumaterialet?

Del II ägnas åt Intervjun som möte. Här presenteras först bakgrunden till projektet. Strandén började arbetet inom ett beställningsuppdrag från SLS med inriktningen att intervjua män födda 1920–1960 om deras förhållande till *Fänrik Ståls sägner* inför firandet av 200-årsjubileet 2004. De inledande intervjuerna visade sig lätt gå över i berättande av personliga minnen från andra världskriget, och hon bestämde sig för att låta detta bli ämnet för en doktorsavhandling. Hon ville ha med kvinnors berättande och sökte därför efter kvinnor med erfarenheter från lottarörelsen. Insamlingen redovisas kronologiskt med varje intervjuperson för sig och med uppmärksamhet på särarten i varje möte. I totala gruppen ingår förutom stridande soldater och lottor också en fältpräst och två sjuksystrar. Med hänvisning till sättet att lyssna och delta i dialogen kallar hon sitt förhållningssätt *empatisk intervju*. Här ingår ömsesidig tillit som förutsättning för berättande: vem intervjupersonen är, avseende etnicitet, kön, ålder; professionalitet, och socialt sammanhang, dvs. vilka gemensamma kontakter har bragt mötet till stånd.

Därefter övergår hon till att diskutera makt och "omakt", dvs. hon för ett resonemang om vilka maktförhållanden som existerar mellan intervjuare och den intervjuade: i de enskilda intervjusituationerna, i transkriberingsfasen och i analys- och tolkningsfasen. Detta utmynnar i en diskussion om anonymisering av informanter och omtalade personer. Det är ett problem när berättelser handlar om kända personer, som i dessa berättelser ibland framträder i mindre behaglig dager än vad de brukar i offentligheten. Här blir Strandéns val att låta de kända personerna benämnas med sina rätta namn, men hon betonar att de framträder som berättelsefigurer, konstruktioner i berättandet, och att berättelserna återges som berättelser och inte som utsagor om personerna med dessa namn.

Nästa kapitel handlar om känslor i intervjusituationen. En ingång är de egna känslorna, både inför intervjupersonen och inför de händelser och upplevelser som relaterades i berättelserna. En längre diskussion förs kring tendensen att intervjuens berättande kan få en terapeutisk funktion, och vilken position det sätter intervjuaren i. Begreppen ”tankekontakt” och ”känslkontakt” introduceras för att fördjupa förståelsen av empati.

Del III är den del där empirin, berättelserna som kom fram i intervjuerna, redovisas. Förutom en inledning består delen av fyra kapitel som vart och ett handlar om olika slags möten: möten med tjänstgöringen, möten med kroppen, möten med den andre, möten med tiden efter kriget. (Metaforen ”möte” används både i titeln och i uppdelningen av del III, vilket ger ett sammanhållande uttryck men också en viss otydlighet eftersom det både rör sig om möten människor emellan och möten i mer bildlik betydelse.) Inledningen placerar in avhandlingen i relation till tidigare forskning, vilket i detta sammanhang betyder dels i relation till inriktningarna ”ny militärhistoria” och oral history, dels i relation till folkloristisk forskning om folkligt berättande om krig. Därefter kommer en kontextualisering i form av en historisk översikt, vilken tar upp inbördeskriget, skyddskårerna, lottarörelsen, vinterkriget och fortsättningskriget, vidare specifikt de två finlandssvenska regementena 13 och 61, hur krigssjukvården var organiserad och fosterlandsidén som den förmedlades exempelvis genom *Fänrik Ståls sägner* i folkskolan. De två sista avsnitten bygger till stor del på intervjupersonernas utsagor.

Kapitlet om mötet med tjänstgöringen (”möte med kamrater” eller ”möte i gemenskap” hade nog varit en mer rättvisande rubrik) specificeras till att handla om hur gemenskaper konstruerades, och därmed också gränsdragningar. Kamratskapet är en första större rubrik. Under den inryms ungdomsgemenskap, könsliga gränser – här om kvinnornas möten med män – och sjuksköterskeutbildningen, vilken alltså gäller två intervjupersoner. Gemensamt språk och hemtrakt, Hästen som kamrat, Religion och ideologi – här den nationella ideologin är andra teman under kamratskap.

Jämlikhet och eget ansvar är nästa större rubrik, vilken tar upp polariteten mellan individ och organisation. Respekt, förtroende, hierarki, den idealiske officeren och personligt ansvar är teman som tas upp. Lottors konflikter med sjuksköterskor, sexuellt färgade konfrontationer, och de som flydde undan krigstjänstgöring är tre teman som gemensamt hamnar under rubriken hot

mot gemenskapen. I kapitlet Möten med kroppen används två metaforer: kroppen som verktyg och kroppen som hinder för att ge perspektiv på materialet. Hunger, svår köld, ohyra, utmattning är olika påfrestningar som aktualiserar kroppens närvaro. Andra teman är risken att bli skadad eller dödad i beskjutning, och synen och hörseln som viktiga sinnen för att klara sig, att bli sårad eller skadad, och att vårda sårade och skadade samt att ta hand om de döda och att minnas och ära de stupade.

Kapitlet om Möten med de andra handlar om etniska andra: finnen, tysken och ryssen. För de flesta intervjupersonerna innebar tjänstgöringen i krig att de lämnade en svenskspråkig hembygd för att komma till andra delar av Finland, samarbeta och konfronteras med finsktalande, och möta såväl nationell gemenskap som storfinskt avvisande. De tyska soldater som intervjupersonerna mötte framträder som en motbild till det finländska i flera stereotypa versioner: som konkurrent om kvinnor, fiende, en omänsklig krigsmaskin eller en mesig soldat som inte klarar påfrestningar.

Möten med ryssen är bokens längsta avsnitt enligt innehållsförteckningen. Det omspannar äldre traditioner om ryssen, självständighetssträvandena, det ryska landskapet, att möta ryssen i strid, att ta fångar, ryska armén som helhet och som den övermäktige fienden i krigets avslutningsskede. För samtliga nationaliteter är redovisningen inbäddad i en historisk politisk kontext.

Kapitlet Mötet med tiden efter kriget tar upp övergången från krigstillvaron tillbaka till att bli civil, det som kallas ”den tysta tiden”. Här är viktiga teman vapengömmarrörelsen, förbudet av skyddskårer och lottakåren, individuella sviter efter kriget, perioden av vänsterkritik mot Finlands och finländares deltagande i kriget, perioden av upprättelse som tog sin början i sent 1970-tal, veteranverksamhet, rehabilitering och offentligt minnesarbete.

Avslutningen inleds med en summering av slutsatser från del III. Därefter tas ”berättandet som undervisning” upp. Här blir tolkningen att berättandet genom vissa återkommande typfigurer förmedlar värden, en folklig moral.

Sammanlagt konstruerar Strandén ett tjugotal typfigurer som återkommande i berättelsekorpussen. De vanligaste kvinnliga typfigurerna är den dygdiga lottan (med *horan* som motbild) och den elaka styvsyster/sjuksystem (med Florence Nightingale som motbild). Den vanligaste manliga är den ståndaktige soldaten, med den fege svikaren som motbild. Två ambivalenta figurer återfinns: den listige och den hederlige bedragaren. Den

yttersta moraliska lärosats som förmedlas i berättandet är värn av hemmet – hemmet som det goda, något som utgör stabilitet och trygghet. Hemmet står också som metafor för fosterlandet.

Därefter följer en diskussion om att sakna berättarvärda berättelser. Majoriteten kvinnor och minoriteten män hade inte så mycket att berätta, tyckte de, vilket Strandén tolkar dels som en följd av att det främst varit män som fått utrymme som berättare av krigsminnen och att deras erfarenheter därigenom kommit i fokus och stått modell för hur ett krigsberättande ska gestaltas. Dels har kvinnornas erfarenheter inte varit lika dramatiska och därmed berättarbara i ett offentligt sammanhang.

Slutligen diskuteras under rubriken Krigsberättande som oral history eller kulturarv? varför krigsberättandet anses vara så viktigt. Strandéns svar är att krigsberättandet utgör en stor mytologiserande berättelse om den enade nationen och har därför utsetts till viktigt kulturarv. Hennes tolkning av *oral history* är att begreppet fångar upp det icke accepterade berättandet – det behöver inte vara ”förlorarnas” berättande, men poängen är att historiska skeenden blir sedda och beskrivna ur ett underordnat perspektiv och krigsberättandet är därigenom annorlunda än den officiella historieskrivningen.

Det är alltså en välfylld avhandling som Strandén skapat, med många positiva sidor. Empirin har ett egenvärde som dokumentation av ett känslomässigt laddat berättande med stark närvaro i samhällslivet. Närvaron av intervjuaren i den återgivna empirin är inte bara ett autenticitetstecken, utan används också analytiskt: hon återger sina egna kommentarer i intervjusituationen och rekonstruerar vad i hennes tolkningsvärld de byggde på. Både i intervjusituationen och i den skriftliga diskussionen blir analysen av de egna känslornas och förkunskapernas roll ett hjälpmedel för att tydliggöra den pedagogiska karaktären i berättandet (gamal till ung) och vad den officiella historieförmedlingen gett hennes generation. Den narrativa analysens inriktning på typfigurer blir ett hjälpmedel för en kulturanalys. Avhandlingen ger utrymme till kvinnors erfarenheter från krig och diskuterar könsskillnader i berättandet.

Men avhandlingen ger också upphov till många frågor. I korthet nämns att hon valt bort ett performansanalytiskt perspektiv för att istället använda sig av reflexiv och tematisk analys (s. 390). Men detta ser jag inte som något antingen – eller: ett performansanalytiskt perspektiv hade kunnat förstärka avhandlingen, även i dess befintliga uppläggning, på några punkter.

Den långa del III (270 sidor) är organiserad i form av

fyra övergripande teman. Här hade det varit klagande att få veta varför det blivit just dessa fyra teman – det sista återfanns i den frågelista som var utgångspunkt för intervjuerna, men de övriga tre har framsprungit ur bearbetningen. Vidare undrar jag om alla identifierade relevanta teman och underteman är redovisade, eller om det skett ett urval utifrån t.ex. ett kvantitets-kriterium, episk tyngd eller överensstämmelse med etablerad historieskrivning. Likaså undrar jag över på vilka grunder Strandén valt ut de berättelser, refererade och direkt återgivna, som ingår – har de övergripande temana föregått urvalet, eller tvärtom? (På s. 308 finns en ledtråd: där nämns att flera berättat om slutstriderna, men att de berättelserna valts bort pga. att temat för avsnittet är ”mötet med ryssen”). Är det kanske stildrag i performansen (röstläge, inledningsfraser och utvärderingskommentarer, minnet av kroppsspråk och mimik) som markerat vilka berättelser som varit mest känsloladdade? I vissa fall ser det ut som det har varit vad Dell Hymes (1975) kallade ”breakthrough into performance”, när långa berättelser återges, t.ex. på s. 168–172, 187–192, 205–208, 331–335.

Berättandet handlar om historiska händelser som alla finska medborgare förutsätts känna till, vilket gör att avhandlingen får sin speciella karaktär. Den stora empiriredovisande tredje delen har fått upplägningen att de självupplevda berättelserna kontextualiseras med hjälp av den befintliga historiska forskningen. Strandén har författat inledningar, exkurser, ordförklaringar m.m. som sätter in de individuella berättelserna i en förutsatt välkänd och icke nämnvärt problematiserad historieskrivning. Jag får en känsla av att det finns en ”tung diskurs” av officiell och akademisk historieskrivning som är svår att undvika – intervjupersonernas berättelser blir utsagor om finländsk historia, och måste därför harmoniseras med den allmänt kända berättelsen. Hon motiverar (s. 109) med att en kännedom om den historisk-politiska bakgrunden är nödvändig för att förstå det intervjupersonerna berättade om. Ställningstagandet att välja kollektiva teman som organisationsprincip, framför de individuella berättelserna som helheter/performance, sätter också den internationella historien i förgrunden.

Det finns också en spänning i relationen mellan generella utsagor om krigstiden och det självupplevda, alltså det som är specifikt för gruppen intervjupersoner. (Att individens historia inte behöver sammanfalla med den kollektiva historien diskuteras bra på s. 183–185.) Det drygt 20-sidiga avsnitt som finns i inledningen av del III, som ger en sammanfattad krigshistoria, ”En histo-

risk contextualisering”, utgår från historisk forskning men i slutfasen används intervjupersoners berättelser om fältsjukhus och nationalkänsla som del av denna contextualisering. Det är relevant information för den fortsatta läsningen – men metodologiskt bidrar det till oklarhet: har just dessa berättelser någon annan ontologisk karaktär än de som sedan redovisas under de fyra tematiska huvudrubrikerna?

Samtidigt finns också en medvetenhet om krigsberättande som etablerad genre – det finns ett avsnitt med rubriken Folkligt berättande om krig, men det är tämligen kort och främst inriktat på att ta utgångspunkt i tidigare forskning. Att krigsberättandet existerar som kollektivt gångbart tema dyker upp vid några tillfällen: på s. 237f berättas om veterandagen, de stupades dag, och nationaldagen som situationer där krigsberättandet aktualiseras. Veterandagen fanns också nära i tiden vid några intervjutillfällen. På s. 319 anges att intervjupersonen skrivit artiklar i Vasabladet med just de minnen som förmedlats i intervjun. Det är alltså ett berättande som också har utlopp i mer offentliga situationer. Det är också ett berättande som är situerat i nutiden, vilket syns i ett behov av att contextualisera minnen, som på s. 265 där intervjupersonen ger förklaringar om hur relaterade handlingar kunde ha tolkats i sin samtid. Detta kunde ha poängterats tydligare och kopplats till betydelsen av den historiska kontexten 2004 för förståelsen av berättelserna – nu poängteras uttalat bara kontexten ”1940-tal och tidigare”.

Strandén har identifierat intervjumaterialet som ”oral history”, vilket fått konsekvenser för avhandlingen som helhet. Det finns en mångtydighet i begreppet ”oral history”: dels används det som beteckning för genom intervjuer eller andra situationer genererat berättande kring ”historiska” teman mer generellt, dels står det för en ursprungligen marxistiskt inspirerad strategi för historisk forskning med såväl kompletterande som korrigerande/alternativa kunskapsmål. Strandén citerar (s. 9) Michael Frisch (1990) som benämner dessa tendenser som ”more history” respektive ”anti-history”. (Här kan tilläggas att det också finns en stor potential för att utveckla ”meta-history” genom intervjuer om historiska skeenden.)

Ibland känns det som om hon polemiserar mot en dogmatisk oral history – exegetik som för länge sedan slutat vara produktiv. Strandén framhåller att hon inte intervjuat en grupp som definieras som arbetarklass eller vänstersympatisörer, som var huvudtendens inom klassisk ”oral history”. Avhandlingen ger också tyd-

liga exempel på hur berättare kan befinna sig i olika subjekspositioner och hur detta påverkar berättandets möjligheter; under kriget delaktiga i den stora nationella berättelsen, under flera decennier efter kriget i underordnad position som bärare av skambelagda minnen, de senaste decennierna återupprättade med möjlighet att oproblematiskt tala offentligt.

Samtidigt återfinns i klassisk ”oral history”-anda flera tydliga exempel på hur det muntliga berättandet uttrycker en kritik av den officiella linjen, t.ex. s. 134: ”Det här är inte Finland” – en reaktion på att den finska truppen 1944 gick över gränsen till Sovjetunionen; s. 163: ”man ska inte lyda överheten”, s. 182: den kände nationalhjälten framträder som våldtäktsbenägen fyllbult, s. 190: officer som vägrade döda finländska desertörer, s. 236: kritik av *Fänrik Ståls sägner*, s. 240: kritik av begreppet ”hjältar, hjältemod, hjältegrav”. Dessa utlopp av kritik uppåt hade kunnat diskuteras sammantaget, och då i relation till den parallella tendensen att identifiera sig med den nationella berättelsen som den explicit uttrycks i utvecklingar om fosterlandet som förenar, (s. 132–135, 247), citat ur *Fänrik Ståls sägner* som kommentarer och som ”reported speech”.

I slutkapitlet återkommer frågan om vad krigsberättandet betyder, ställt som en fråga om ”oral history” eller kulturarv. Det är synd att begreppet kulturarv förs in så pass sent, och med så liten underbyggnad: det finns en hel del forskning och teoretiska perspektiv som skulle ha kunnat berika diskussionen. I stället för att ställa frågan som ett antingen – eller hade perspektivet kunnat vara: hur är muntligt berättande en kraft som påverkar vad som blir definierat som kulturarv?

Avhandlingen bidrar till att ställa frågor som kan vara med att utveckla ”oral history”-inriktningen. Vad ska intervjuerna bidra med? Fler detaljer? ”den folkliga uppfattningen”, och är den i så fall något som alla uttrycker? Hur frekvent ska ett tema återkomma för att lyftas fram med hänvisning till ett kvantitativt kriterium?

Sammanfattningsvis kan sägas att avhandlingen behandlar ett rikligt empiriskt material om ett ämne som i sig självt har stor tyngd som socialt gångbart berättande. Strandén hanterar risken att empirin tar överhanden genom att betona dess specifika tillkomst samt genom att söka efter underliggande folkliga värden som gör berättandet meningsfullt. En styrka är den uttalade medvetenheten om intervjuens karaktär av samspel, inte bara på det språkliga planet utan även emotionellt. Här förs en insiktsfull diskussion om intervjuandet som kulturvetenskaplig praxis och de egna känslorna och

förkunskaperna blir ett hjälpmedel i arbetet.

Avhandlingen anknyter också som sagt till fältet ”oral history”. Här kan man då ställa frågan: Vad är folkloristikens specifika bidrag till studiet av berättande om kriget – eller andra fenomen som definieras som intressanta i termer av historia? Ett svar blir: folkloristiken kan sätta in det i relation till folkligt berättande mer generellt, avseende form, teman, moral och tendens, användning och situationellt beroende. Den föreliggande avhandlingen förmår att göra detta.

Alf Arvidsson, Umeå

Cecilia Candréus: *De hädangångnas heraldik. En studie av broderade begravningsfanor ca 1670–1720*. Gidlunds förlag, Hedemora 2008. 346 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7844-750-3.

Det är i allra högsta grad viktigt med studier över det obemärkta, eller föremål och ting som finns i vår vardagsmiljö och som är laddade med olika budskap och därför har stark symbolisk innebörd. I *De hädangångnas heraldik* har Cecilia Candréus gett sig i kast med ett komplicerat textilt material från åren 1670–1720 genom att sätta de vita broderade länsfanorna i centrum för sin studie. Denna begravningsstågsrekvisita bidrog speciellt inom högre adliga kretsar till att ge begravningsarna en fördjupad symbolisk innebörd och var samtidigt avsett som ett evighetsminne samt en högtravande manifestation av makt och inflytande i dåtidens hierarkiska ståndssamhälle. I många av våra kyrkor finns sådana fanor, eller begravningsfanor fortfarande kvar på grund av att de placerades som minnesmärken vid gravarna. Stannar man upp och betraktar dem lite närmare, så ser man att det inte bara är eleganta och påkostade arbeten, utan även professionellt utförda textilier av hög klass med många olika budskap.

Candréus studerar i huvudsak hur de broderade vita länsfanorna gestaltades, vem som tillverkade dem, hur de användes och varför de togs i bruk. Det ska också sägas att studien endast kretsar kring vita broderade länsfanor inom den högsta kasten av svensk adel i form av grevar och friherrar. Urvalet kommer sig givetvis av att det var denna skara män och deras familjer som av hävd hade rätt att tillverka och bruka länsfanorna. Kort kan sägas att författaren skiljer ut de vita broderade länsfanorna från andra typer av standar, fanor och baner av både militärt och civilt slag. Överhuvudtaget görs rätt

många svårbegripliga distinktioner mellan exempelvis begravningsfanor, fröjdefanor och anvapenfanor. Sammanlagt har ett trettio-tal vita länsfanor från omkring 1670 och en bit in på 1700-talet bevarats och det är även dessa som är den huvudsakliga stommen i Candréus undersökning.

Utöver detta har ett avsevärt skriftligt material gått igenom, såsom fanritningar, kamerala källor, brev, klädkammarräkenskaper, hovstatsräkenskaper m.m. Därmed slås en viktig bro mellan föremålskulturen och de skriftliga källor som ur skiftande perspektiv innehåller uppgifter om de broderade vita länsfanorna. Samtidigt är det inte bara det textila hantverket och utövarna av detta som uppmärksammas. Studien är föredömligt breddad och omfattar även de döda männen och deras familjer, men också det samhälle de levde i. Allt detta ger boken kött på benen långt utöver det vanliga och bidrar givetvis till att undersökningen inte begränsas till att enbart handla om en fallstudie av broderade vita länsfanor.

I sju kapitel avhandlas fanornas historiska bakgrund, influenserna från Europa, samtida stilideal, tillverknings-sammanhang och sist men inte minst brukning och tillämpning av länsfanorna. Det visar sig bl.a. att de broderade vita länsfanorna framstår som en egenartad föremålsgrupp, även om de också stod nära de länsfanor som användes vid kröningar. På samma gång skiljde sig de vita broderade länsfanorna distinkt från de svarta begravningsfanor som alla män inom adeln använde. Jämsides framkommer att de vita länsfanorna kunde kosta betydande summor, vilket också förklarar varför flera av dem återanvändes och med lite tillägg i utsmyckningen dök upp vid andra begravningsförelägganden. Särdeles viktiga vid tillverkningen av de vita länsfanorna var pärlstickarna, en liten yrkesgrupp med internationell stämpel. Här lyfter för övrigt Candréus i flera avseenden fram unik och helt ny kunskap. Betydelsefullt är även det dubbla sammanhang som kännetecknar de broderade vita länsfanorna. Med detta menar jag inte bara hur de återanvändes, utan också att de framträdde på flera scener i huvudstads- och sockenmiljöer, centralt och lokalt om man så vill. Utan tvivel var de vita länsfanorna en viktig heraldisk markör begränsad till gräddan av den svenska adeln, och dessa ”nya” fanor uppstod i ett skede när äldre begravningsfanor förbjöds i en överflödsförordning. Den svenska högadeln skapade alltså en ny ceremoniell sed i och med de vita länsfanorna och de gjorde det i ett skede när makten alltmer börjat gunga under deras fötter.

Candréus framhåller även att det svenska begravn-